शोध-शीर्षकः

आचार्यमण्डनमिश्रप्रणीतस्य भावनाविवेकस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

राँची विश्वविद्यालये संस्कृतविभागे विद्यावारिधि(Ph.D)इत्युपाधिप्राप्तये
प्रस्तावितः शोधविषयः

मानविकी-संकायः

शोधनिर्देशिका -

डॉ दीपिका टोप्पो ,
असिस्टेंट प्रोफेसर , संस्कृत विभागः ,
डोरंडा महाविद्यालयः ,राँची।

गवेषकः

जगदीश-गराइः

प्रास्ताविकम्:-

भारतीयदर्शनशास्त्रे अन्यतम उल्लेखयोग्यः आस्तिकदर्शनं भवति मीमांसा दर्शनम्। मीमांसा इत्युक्ते पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसाश्च वोध्यते। "मीमांसा" इति शब्दः पूर्जाथक/विचार्थक √मान् धातु-पूर्वक जिज्ञासार्थे सन् प्रत्ययेन निष्पन्नः यस्य सम्पूर्णार्थे भवति पूज्यविचारः। वेदस्य कर्मसिद्धान्तानुगतव्याख्या मीमांसादर्शनस्य प्रधानलक्ष्यमस्ति। दर्शनशास्त्रे वेदस्य रूपद्वयं प्रसिद्धमस्ति –कर्मकाण्डः ज्ञानकाण्डश्चेति। ज्ञानकाण्डः उत्तरमीमांसाया विषयोऽस्ति, यत्र वेदस्य ज्ञानपरकं विश्लेषणं कृतम्। किन्तु कर्मकाण्डः पूर्वमीमांसायाः विषयो वर्तते, अतः पूर्वमीमांसा एव कर्ममीमांसा इत्यपि कथ्यते। मीमांसाशास्त्रस्य प्राचीनतम ग्रन्थः मर्हषि जैमिनिप्रणीतः "मीमांसा सूत्रम्"। पूर्वमीमांसायाः द्वयोः सम्प्रदायः विद्यते यथा - भाट्टसम्प्रदायः प्रभाकरसम्प्रदायश्च। अत्र कुमारिलभट्टस्य शिष्यः आचार्य मण्डनमिश्रस्य प्रतिभा भावनालोके प्रसिद्धः। सः कर्मकाण्डे तथा मीमांसाशास्त्रे तत्कालीनः सर्वश्रेष्ठः पण्डितः आसीत्। तेन मीमांसाशास्त्रे वहवः ग्रन्थानि लिखितानि। यथा -

१. विधिविवेकः - अत्र लिङ्गार्थरूपः विधि तत्त्वस्यअख्या अस्ति।

अन्यानि ग्रन्थानि मीमांसानुक्रमणिका, स्फोटसिद्धिः, ब्रह्मसिद्धिश्च।

मम शोधकार्यस्य विषयः अत्र "भावना विवेकः " नाम ग्रन्थः। अत्रैव षोडशकारणा भावना वर्णनम् अस्ति। अत्र भावना इति कः? एतत् विषये लोगाक्षिभास्करमते -' '**भावना भवितुर्भवनालुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः**"[१]।

"**भावनाः कथिताः शास्त्रे भाव्यमानाः पुनः पुनः।**

भावना चिन्तता चिन्ता अमी एकार्थवाचकाः।। " २

'भावना' इति शब्दः √भू धातु पूर्वक णिच् प्रत्ययेन निष्पन्नः यस्य सम्पूर्णार्थः उत्पादना। स च यागादिः 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादि वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथा हि ' यजेत ' इत्यत्रास्त्यंशद्वयं यदि धातुः प्रत्ययश्च। प्रत्यये१प्यस्तंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्गं च। तत्र आख्यातत्वं दश -लकार साधारणं, लिङ्गं पुनर्लिङ्गात्रे। उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। सा द्विधा। शाब्दीभावना(लिङ्गत्व), आर्थीभावना(आख्यातत्व) चेति।

१.अर्थसंग्रहः

२.भावनाविवेकः

२. संशोधनविषयस्य आवश्यकता :-

१. आचार्य मण्डनमिश्रमहोदयस्य नाम सर्वे जानन्ति एव।

२. तेषां "भावनाविवेक" नाम प्रसिद्धः ग्रन्थः विषये सर्वे न जानान्ति। अयं विषयं स्वीकृत्य संशोधनम् अध्ययनं क्रियते चेत् तेषां संस्कृत दर्शनशास्त्रं सर्वे अपि ज्ञातुं शक्नुवन्ति इति मन्ये।

३. पूर्वमसंशोधनम् :- कस्मिन्नपि संशोधनं कुर्वन् कस्मिन विषये किं किं संशोधनं जातम् अतीव आवश्यकम्। आचार्य-मण्डनमिश्रस्य भावना विषये शोधकार्यं केनापि न कृतम्। अस्य विषयस्य चयनात् पूर्वे मया एतत् चयनं कृतम् यतः मया विभिन्नविश्वविद्यालयेषु,एवञ्च अर्न्तजालस्य च शोधगङ्गोत्री शोधगङ्गालेखा न प्राप्ताः।

४. शोधपद्धति :- आचार्य- मण्डनमिश्रमहोदयस्य वहवः ग्रन्थाः रचिताः सन्ति। तेषां मध्ये अन्यतम् प्रसिद्धः ग्रन्थः "भावना विवेकः " विषये अध्ययनं कर्तुं समीक्षाम्तकपद्धतेः उपयोगः क्रियते। अध्ययनानन्तरं आवश्यकतानुसारे विश्लेषणपद्धतेः, विवेचनपद्धतेः, तुलनात्मकपद्धतेश्च उपयोगः क्रियते।

अध्यायविभाजनम्

प्रथमः अध्यायः - भारतीयदर्शनस्यस्वरूपवौशिष्टश्च

i) भारतीयदर्शनस्योद्भवः विभागश्च

ii) मीमांसा दर्शनस्य सामान्यपरिचयः

iii) आर्चाय मण्डनमिश्रमहोदयस्य परिचयः, ग्रन्थावली समूह संक्षिप्त विवरणम्

द्वितीयः अध्यायः - अध्ययनग्रन्थस्य स्वरूपम्

i) भावना-विवेकस्य सामान्यपरिचयः

ii) षोडशभावतत्त्वस्य विवरणम्

तृतीयः अध्यायः - १म-४र्थ भावतत्त्वस्य विश्लेषणम्

i) दर्शनविशुद्धभावनायाः व्याख्याः

ii) विनय सम्पन्नता भावनायाः व्याख्याः

iii) शीलव्रतेष्वनतीचारभावनायाः व्याख्याः

iv) अभीय क्षणज्ञानोपयोगभावनायाः व्याख्याः

चतुर्थः अध्यायः - ५म् - ८म् भावतत्त्वस्य विश्लेषणम्

i) संवेगभावनायाः व्याख्याः

ii) शक्तिततस्त्यागभावनायाः व्याख्याः

iii) शक्तिस्तपभावनायाः व्याख्याः

iv) साधुसमाधिभावनायाः व्याख्याः

पञ्चमः अध्यायः - ९म् -१२तम भावतत्त्वस्य विश्लेषणम्

i) वैयावृत्यभावनायाः व्याख्याः

ii) अर्हद्भक्तिभावनायाः व्याख्याः

iii) वहुश्रुतभक्तिभावनायाः व्याख्याः

iv) आर्चायशक्तिभावनायाः व्याख्याः

षष्ठः अध्यायः - १३तम - १६तम भावतत्त्वस्य विश्लेषणम्

i) प्रवचनभक्तिभावनायाः व्याख्याः

ii) आवश्यकापरिहारिनीभावनायाः व्याख्याः

iii) मार्गप्रभावनाभावनायाः व्याख्याः

iv) प्रवचनवात्सल्यभावनायाः व्याख्याः

५. सर्न्दभग्रन्थसूचि :-

१. भावना-विवेक, श्री पं० भंवरलाल न्यायतीर्थ,श्रीकाश शास्त्री न्यायकाव्यतीर्थ, मन्त्री सदवोध ग्रन्थमाला, जयपुर ।

२. कामेश्वरनाथ मिश्र, अर्थसंग्रहः, चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

३. डा. गजानन शास्त्री, मीमांसा दर्शन का विवेचनात्मक इतिहास, चौखाम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।

४. स्वामी भर्गानन्द, अर्थसंग्रहः, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता ।

५. ड. गुरुशङ्कर मुखोपाध्याय, अर्थसंग्रहः, संस्कृत वुक डिपो, कोलकाता ।